

PSYKOLOGISKT FÖRSVAR I KRIG

Av professor GUNNAR HECKSCHER

DET ÄR NU något över fyra år sedan riksdagen beslöt om inrättandet av Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar. Den 1 juli 1954 trädde nämnden i funktion, men den egentliga verksamheten kom icke i gång förrän mot slutet av året. Vissa riktlinjer ha nu börjat klarna, och det kan kanske finnas skäl att söka sammanfatta den målsättning och de arbetsformer, som hittills utbildat sig.

Själva uttrycket »psykologiskt försvar» tarvar möjligen någon förklaring. Det ger ju intryck av något mycket modernt och märkvärdigt, en typ av stridsmedel jämförlig med bakteriologisk eller kemisk krigföring. Ätminstone för Sveriges del skulle detta emellertid vara en missstolkning. Det är icke fråga om några konstigheter, utan helt enkelt om handläggning av informations- och upplysningsärenden under krig. Valet av terminologi sammanhänger möjligen med att informationsstyrelsen under andra världskriget icke fick det bästa anseende och att man därför velat välja en annan benämning. Men därtill kommer, att här liksom på andra områden ett visst utnyttjande av vetenskapliga rön givetvis är möjligt, något som grundar sig

på särskilt amerikanska och engelska erfarenheter under det senaste kriget.

Det finns naturligtvis många som tro att man kan åstadkomma underverk genom propaganda. Denna uppfattning fick särskild spridning under nationalsocialismens glansdagar. Hitler hade redan i »Mein Kampf» uttalat ett principiellt program för dylik verksamhet, och han tycktes ha mycket stor framgång. Under de första tio åren efter 1933 var det också en utbredd föreställning, att masspropaganda av nationalsocialistisk typ var så gott som oemotståndlig. Men erfarenheterna mot slutet av kriget och därefter peka i en annan riktning. Hur effektiv propaganda av denna typ kan bli beror i hög grad på mottagligheten hos dem som utsätts för den och även på de yttre omständigheterna. Det är riskabelt att söka dra upp någon gräns mellan begrepp sådana som upplysning och propaganda — sin egen propaganda kallar man upplysning, motståndarens upplysningsverksamhet kallar man propaganda — men klart är i varje fall att hos många folk vanan att följa saklig diskussion skapar en resistens mot propaganda, särskilt sanningslös sådan, som även

under krigsförhållanden är av mycket stor betydelse.

Detta förtjänar särskilt understrykas när det gäller Sverige. Det psykologiska försvarets syfte står för vår del i intimt samband med försvarets målsättning överhuvud. Våra möjligheter att undergräva motståndarens stridsmoral genom en mot honom riktad propaganda äro små. Vi äro konsekvent och systematiskt inriktade på en rent defensiv verksamhet, men å andra sidan äro vi beredda att göra motstånd till det yttersta, om vi skulle bli angripna. Det psykologiska försvarets uppgift blir därför till övervägande delen att väcka och underhålla viljan till motstånd i varje läge och intill det yttersta. Redan under det andra världskriget gavs härvidlag en formulering, som i all sin förenkling dock har en rätt väsentlig innebörd. Det brukade sägas att motståndsandan är god, om man har något att försvara, något att försvara sig med och någon att försvara sig mot. En stor del av problemet kan i själva verket fortfarande sammanfattas under detta slagord, och detta vare sig det är fråga om den militära personalen eller om civilbefolkningen. Gränserna bli ju nu för tiden alltid mer eller mindre flytande.

Under andra världskriget inriktades upplysningsverksamheten för vår del främst på den första punkten. Mot bakgrunden av tidigare diskussioner om försvaret var man angelägen understryka, att det

svenska samhället verkligen hade något att ge alla medborgare och att vi med all sannolikhet skulle komma att få det mycket sämre, om vi komme under främmande valde. För närvarande torde tämligen fullständig enighet råda på den punkten. Det lär icke finnas någon väsentlig grupp av medborgare, som därvidlag hyser en annan uppfattning, och såtillvida måste möjligheterna att bevara försvarsviljan bedömas som synnerligen goda.

När det gäller det sista momentet, någon att försvara sig emot, kan läget kanske i förstone synas en aning mera komplicerat. Vår långa neutralitetstradition har vant oss av med att räkna med fiender och allierade, och det är naturligtvis tänkbart att vi i händelse av krig skulle ställas inför vissa omställningsproblem på den punkten. Någon huvudfråga kan detta dock knappast vara. Vi räkna icke med svenskt krigsdeltagande annat än efter ett direkt angrepp mot Sverige, och mycket talar för att ett sådant angrepp — just till följd av medvetandet om vår fredsvilja — skulle utlösa en så våldsam indignation att all osäkerhet försvunne som genom ett trollslag.

Betydligt allvarigare är frågan om det andra momentet: något att försvara sig med. Hur är det med våra försvarsmedel och våra försvarsmöjligheter? En viss defaitism är icke alldeles ovanlig i dylika sammanhang, närmast med hänsyn

till det moderna krigets tekniska utveckling. Särskilt kärnvapnen spela i den delen en stor roll för opinionen. Gjorda undersökningar ha visat, att en del människor som i och för sig har en positiv inställning till svenskt försvar ändå skulle vara benägna att ge upp inför hot om anfall med kärnvapen. Motsvarande tendenser framträdde emellertid ännu starkare under perioden mellan första och andra världskriget, då tämligen vidsträckta kretsar gripits av föreställningen att ett litet land som Sverige överhuvud saknade möjligheter att försvara sig. Vidare har ju vårt land, bland annat genom den pågående planläggningen av beredskapsutrymning och krigsutrymning, på allvar gripit sig an med frågan om hur civilbefolkningen under våra speciella förhållanden skall kunna i största utsträckning befrias från det hot som anfall med kärnvapen utgör.

Uppenbart är att just utrymningen och möjligheterna till dess genomförande är en huvudfråga, och att informations- och upplysningsverksamheten — dvs. det psykologiska försvaret — härvidlag under skärpt beredskap eller krig kommer att få en mycket betydelsefull ställning. Befolkningen måste upplysas om nödvändigheten att underkasta sig alla de uppoffringar, som utrymningens genomförande kommer att kräva. Samtidigt måste man gripa sig an med all den oro och allt det missnöje som kan väntas uppstå på grund av den plöts-

liga och våldsamma omdaning av levnadsförhållandena. Dessa uppgifter kunna i verkligheten komma att bli snart sagt lika betydelsefulla som de som åligga civilförsvaret och det ekonomiska försvaret, och de bilda en viktig förutsättning även för att det militära försvarets insatser skola komma till full nytta.

Icke minst med hänsyn härtill finns det skäl att markera ytterligare ett moment i det psykologiska försvarets uppgifter. Även om motståndsviljan i och för sig är stark, kan man svårligen påräkna fullgoda insatser, därest icke förtroendet för ledningen fyller rimliga krav. Detta gäller såväl den militära ledningen som den civila, både krigsmaktens personal och civilbefolkningen. Också här har informations- och upplysningsverksamheten mycket stor betydelse, och man måste se dess uppgifter realistiskt. Förtroende för ledningen är rimligen icke detsamma som kritiklöshet. Tvärtom kan man i ett land av Sveriges typ på längre sikt räkna med förtroende endast på grundval av möjligheter till självständig, kritisk bedömning även av de styrandes åtgärder. Den blinda lydningen kan på kort sikt vara nödvändig, men inför påfrestningar som utsträckas över någon längre tidsperiod är den icke tillräcklig. Icke minst i England under det andra världskriget framgick det med stor tydlighet, att ledningens styrka ökades och icke minskades därigenom att den gav utrymme för en

viss kritik. Beredvilligheten härtill skapade ett förtroende, som därför utan knappast hade kunnat uppstå. Slutsatsen blir, att möjligheterna till någorlunda fullständig upplysning och kritisk diskussion måste bevaras även under krigsförhållanden, något som är betydelsefullt med tanke på såväl pressens som radions ställning.

Det är emellertid viktigt att understryka arten av de uppgifter det är fråga om. Erfarenheterna från beredskapen under det senaste kriget äro icke betydelselösa, men de ha mycket begränsad räckvidd. I verkligheten var ju beredskapstiden en mycket fredlig period, och de då rådande förhållandena hade betydligt större likhet med omständigheterna under fred än med vad som kan väntas under ett modernt krig. T. o. m. en långvarig skärpt beredskap skulle ställa svenska folket inför problem som äro väsensskilda från vad man upplevde under åren 1939-45. Eftersom vårt land aldrig varit indraget i ett modernt krig kan detta vara svårt att klart förstå, och man måste ta fantasin till hjälp för att sätta sig in i de helt nya omständigheter, som kunna väntas föreligga på det psykologiska försvarets område liksom även eljest.

En av dessa gäller propaganda utifrån, som ifråga om intensitet och tekniskt skicklig utformning kan väntas överträffa allt som hittills förekommit under något krig.

En annan grupp av omständigheter sammanhänger med de planerade omfattande utrymningarna. Ett tredje faktum är den våldsamma förstörelse av förbindelselinjer, som kan väntas.

I själva verket är det dessa frågeställningar, icke en omvärdering av beredskapstidens problem, som äro av betydelse. Man får också komma ihåg, att de tänkbara krigsfällen äro många och att det ingalunda är säkert att utgångsläget ur opinionens synpunkt blir så enkelt som ett helt oväntat angrepp mot Sverige. Ett närmare studium av den norska Altmark-episoden torde därvidlag kunna ge oss en del att tänka på.

De uppgifter som kunna föreligga i krig eller under mycket skärpt beredskap äro delvis av mer eller mindre teknisk natur. Det är av vikt att tidningarna fortfarande komma ut och att exempelvis den utrymmande befolkningen kan få ta del av nyheterna i pressorgan som åtminstone till någon del likna dem som man är van att studera. Frågor om tillgång till tidningspapper, anordnande av reservtryckplattor, ersättning för genom bombanfall förstörda officiner genom samkörning mellan olika tidningar osv. få därvid betydelse. Viktigt är också att lösa själva distributionsproblemet, när en tidnings läsekrets plötsligt förflyttas till en helt annan ort än den vanliga.

Radion får sannolikt än större betydelse under krigsförhållanden

än i vanliga fall — det hade den ju för övrigt redan under den lugna beredskapstiden 1939–45 — men stöter samtidigt på svåra tekniska problem. Hur skall den utrymmande befolkningen förses med radioapparater? Hurudana mottagningsförhållanden skall man kunna räkna med när kraftförsörjningen tidvis lamlås genom fientlig bombning? Hur skola sändningarna kunna fortgå och programmet utformas, när vissa radioanläggningar förstöras och krigsrörelserna avklippa olika delar av landet från varandra?

Mycket tyder på att även televisionen kommer att kräva motsvarande uppmärksamhet. Ha människor blivit vana vid att normalt utnyttja TV kan detta medium icke ryckas bort utan vittgående verkningar på opinionsbildningen. Samtidigt är det under verkligt allvarliga krigsförhållanden möjligen svårare att upprätthålla televisionssändningar än att upprätthålla radiosändningar.

Den opinionsbildning som äger rum man och man emellan ändrar karaktär, dels därför att mobilisering och utrymning upplösa de vanliga grupperna och sammanföra människor som tidigare icke haft särskilt mycket gemensamt med varandra, dels därför att den som åtnjuter förtroende i fredstid icke nödvändigt kan bibehålla detta förtroende under krig. Mellan den utrymmande och den mottagande befolkningen kan man vänta slit-

ningar, som sannolikt bli rätt allvarliga. Om stockholmsfamiljer med barn hamna låt oss säga i Siljanstrakten eller på Västgötaslätten visar det sig antagligen snabbt nog att deras vanor och ortsbefolkningens äro svåra att förena.

Slutligen blir det av stor vikt att beakta förhållandet till utlandet, samtidigt som kommunikationerna i hög grad försämras. Ett specialproblem som icke saknar sin betydelse ur politisk synpunkt gäller omhändertagandet av utländska korrespondenter och dessas möjlighet att snabbt och utan alltför starka slitningar få fram sitt material till respektive nyhetsorgan i hemlandet.

Utöver dessa praktiska problem finns det emellertid också en del principfrågor. Av grundläggande betydelse är frågan om nyhetsförmedlingens fullständighet och öppenhet. Allting tyder på, att grundprincipen ur det psykologiska försvarets synpunkt måste vara att man även i krig skall vara oppriktig mot sitt eget folk. Det lönar sig icke mycket att hutla med människor och söka dölja för dem de besvikelser och motgångar som icke kunna utebli. I själva verket ökar oppriktighet i dylika hänseenden av allt att döma motståndskraften hos ett västerländskt kulturfolk sådant som vårt, och därtill kommer att oppriktighet alltid medför risk för att man skall bli avslöjad och därigenom oåterkalleligen gå miste om ett dyrbart förtroende. Ur det

psykologiska försvarets synpunkt finns det därför anledning att eftersträva största möjliga frihet i nyhetsförmedling och diskussion.

Men det finns omständigheter utanför det psykologiska försvarets ram som verka i motsatt riktning. Under det andra världskrigets beredskapstid var det kanske framförallt utrikespolitiska hänsyn som brukade åberopas. De utebli säkert icke heller i ett krigsläge av annan typ, men kanske hör dock detta till de punkter där försiktigheten icke bör överdrivas. Mera allvarligt är det, om alltför stor öppenhet medför att man ger fienden upplysningar eller sätter svenska människoliv i fara. Just under ett krig i vilket Sverige är indraget kunna svårigheter av den typen väntas förekomma i mycket stor utsträckning, och det gäller då att avväga det psykologiska försvarets krav på frihet och öppenhet mot hänsyn av annat slag. Ingenting sidan kan göra anspråk på oreserverad övervikt, och det blir i varje särskilt fall fråga om en bedömning, som kanske i sista hand får ankomma på den högsta ledningen.

Radions ställning är av särskilt intresse. I krig skall radion stå till statens förfogande och vara direkt underställd Kungl. Maj:t. Självfallet kommer dess verksamhet att inriktas på att stödja den gemensamma försvarsansträngningen. Å andra sidan kan radion knappast verksamt bidra härtill annat än om den får arbeta i enlighet med

sina egna grundläggande förutsättningar, och i det hänseendet har radion i vårt land genomgående haft större rörelsefrihet än på andra håll. Det är angeläget att bevara denna så mycket som möjligt, samtidigt som radioverksamheten infogas i de gemensamma strävandena under hänsynstagande även till andra synpunkter än de radiomässiga.

Det är klart att de slutliga bedömningarna i alla dessa frågor, liksom i många andra, måste göras av regeringen. I krig är regeringens makt på kort sikt praktiskt taget obegränsad, och detta gäller även på här ifrågavarande områden. Samtidigt är frågan om regeringens ställning i och till det psykologiska försvaret långt ifrån problemlös. Vad man har att räkna med är nämligen icke endast regeringens avgöranden i bestämda principiella eller tekniska frågor utan även regeringens medlemmars egen roll i informations- och upplysningsverksamheten. Varje ord som fälles av en regeringsmedlem under krig har mycket större betydelse än motsvarande uttalanden under fredstid. Det är därför nödvändigt att regeringen som helhet liksom var och en av dess medlemmar följer en konsekvent linje också i informationsfrågor. Det betyder att varje enskild regeringsmedlem när han uttalar sig måste göra det med en sidoblick på Kants kategoriska imperativ: handla så att normen för Ditt handlande skulle kunna upphöjas till

allmän lag; eller, mera enkelt uttryckt, handla så att alla andra skulle kunna handla likadant! Kan man räkna med att politiskt ledande personer äro beredda att underkasta sig dylika regler, som ju innefatta krav på icke blott »sammällsanda, vaksamhet och tystnad» utan även kräva en positiv, medveten insats av var och en?

Nu kan man naturligtvis icke i förväg förutse vare sig hur opinionen inom landet kommer att reagera eller vilken propaganda som kan väntas nå oss från utlandet. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar bedriver redan i fredstid vissa opinionsstudier och söker få fram metoder för propagandaanalys. Under krigsförhållanden blir denna verksamhet än viktigare, men å andra sidan också mycket svårare, särskilt när det gäller att följa opinionens växlingar. Man får här också akta sig för den övertro på sitt eget omdöme, som många offentligt verksamma personer ha när det gäller att bedöma opinionen. Också i fredstid visa sig dylika bedömningar ofta ännu mera felaktiga än opinionsinstitutens mest misslyckade försök, och under krigsförhållanden, då de vanliga kontakterna äro brutna, är risken för felbedömningar ännu större.

Till slut några ord om de organ som syssla eller skola syssla med hithörande frågor. Beredskapsnämnden för psykologiskt försvar, som finns i fredstid, fungerar i

verkligheten som ett slags permanent utredningskommitté. Den sysslar med planläggningen av det psykologiska försvarets organisation och verksamhet i händelse av krig, i viss utsträckning med forskning och till ej ringa del med konsultation till andra försvarsorgan, som äro intresserade av hithörande frågor. I krig skall den ersättas av Statens upplysningscentral, ett ämbetsverk vars instruktion redan i fredstid fastställts av Kungl. Maj:t och vars närmare organisation försöksvis utarbetats och så småningom likaledes skall underkastas regeringens prövning. I länsstyrelserna och på civilbefälhavarkanslierna skola finnas särskilda sektioner för psykologiskt försvar. Betydelsen härav har under planlägningsarbetets gång kommit att framstå som allt större, eftersom man måste räkna med täta avbrott och stora svårigheter i kommunikationerna mellan riksstyrelsen och de regionala och lokala myndigheterna. Personalbehovet för de olika krigsorganen får bedömas mot bakgrunden av att verksamheten regelmässigt måste fortgå dygnet runt och att man alltså får lov att ha folk för treskiftsarbete. Framhållas bör, att den här nämnda organisationen avser den upplysningsverksamhet som riktar sig till civilbefolkningen, och att det inom högkvarteret finns en motsvarande organisation för den verksamhet som gäller krigsmakten.

Detaljerna i organisationen få

här lämnas åsido, men tre ting för- tjäna likväl att nämnas. Upplysningscentralen förutsättes befinna sig mycket nära riksstyrelsens uppehållsplats och ligger sålunda inom hemligt område, dit svenska och utländska pressmän icke ha tillträde. För kontakten med de nyhetsförmedlande organen måste därför upprättas ett särskilt presskvarter på annan, allmänt tillgänglig ort. Detta presskvarter förutsättes vara gemensamt för upplysningscentralen, högkvarterets sektion III och utrikesdepartementets pressbyrå. Angeläget är vidare att upplysning och »mörklägning» sättas i ett rimligt förhållande till varandra. Under planläggningsarbetet har förutsatts, att samma personer skola ha hand om uppgiften att klämma fram nyheter ur civila och militära myndigheter och uppgiften att förmå nyhetsorganen till viss återhållsamhet i publiceringen av sådant som ur allmän synpunkt kan vara farligt. Slutligen kan det ha sitt intresse att veta, att beredskapsnämnden sökt bygga upp en mobiliseringsfärdig krigsorganisation. Personal har uttagits till både upplysningscentralens olika avdelningar och länsstyrelsernas respektive civilbefälhavarkansliernas sektioner. Vid kurser och konferenser har den uttagna personalen orienterats om sina uppgifter, och spelmässiga övningar ha ägt rum i viss utsträckning.

Under vilka omständigheter skall denna organisation träda i verk-

samhet? Enighet råder i varje fall om att någon officiell propaganda- eller informationsverksamhet icke skall äga rum i fredstid. Det skulle strida mot demokratiens grundläggande principer att ens för försvarsfrågor ha ett officiellt upplysningsorgan under normala fredsförhållanden. Vilken ståndpunkt skulle exempelvis ett sådant organ kunna inta i fråga om Sveriges behov av taktiska atomvapen? Även när det gäller en beredskap av det föregående världskrigets typ bör man av allt att döma vara mera återhållsam med officiell upplysningsverksamhet än man då var. Det torde med skäl kunna sägas, att informationsstyrelsen under det förra världskriget misslyckades med sina uppgifter till stor del därför att de viktigaste informationerna gingo den förbi. Så länge de nyhetsförmedlande organen kunna utnyttja sina vanliga kontakter med civila och militära myndigheter gör ett informationsverk antagligen klokt i att helt hålla fingrarna borta från frågan om nyhetsförmedlingen och rådgivningen rörande återhållsamhet vid publiceringen. Den mera långsiktiga upplysningsverksamheten inom landet och den som riktar sig mot utlandet har en annan karaktär och kan antagligen sättas igång redan under relativt lugna beredskapsförhållanden. Men upplysningscentralens arbete med själva nyhetsförmedlingen blir motiverat först när de vanliga samarbetslinjerna icke längre fungera,

dvs. närmast i samband med genomförandet av utrymning för civilbefolkningen och riksstyrelsens förflyttning till annan ort än Stockholm. Sedan detta skett torde var-

ken press eller radio kunna fortsätta att arbeta på hittills vanligt sätt, och det är då som det psykologiska försvarets uppgifter i full utsträckning aktualiseras.